

Notes per a una història de la sanitat pública a les comarques gironines

JORDI PUJULA

La salut i la malaltia són conceptes històrics. Per molts coneixements científics que anem aportant sobre l'etiologia de les malalties, és evident que es presenten en unes determinades èpoques i en unes determinades condicions socials. Per altra banda, el mateix concepte de salut ha hagut de ser revisat en les seves definicions pels organismes sanitaris: des de la idea inicial d'absència de malaltia, passant per la definició de l'OMS (1946) –un estat de complet benestar físic, mental, i social, i no solament l'absència d'afeccions i malalties–, fins a la proposada pel Desè Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana (1976), «manera de viure autònoma, solidària i joiosa».

No és la mateixa visió subjectiva de la salut que devia tenir l'home medieval, ni la de la revolució industrial, la que tenim actualment en el nostre medi, rural o urbà, que no és tampoc la que tenen en els països del tercer món. En tot cas, és evident que la medicina ha d'integrar els coneixements biològics amb els socials, ambientals i històrics, per arribar a una autèntica comprensió de les malalties, i una correcta promoció de la salut.

De fet, els metges clàssics ja concedien gran importància als factors ambientals en la seva concepció de la malaltia. Només cal recordar que les dues filles d'Esculapi, déu de la medicina, eren Higiea i Panacea.

A nivell històric ens podem fixar, per exemple, en la mateixa pesta que va aniquilar milions de persones fins fa ben poques centúries. La causa biològica és ben clara, però ja Daniel Defoe, en el seu llibre *L'any de la pesta*, referida a l'epidèmia de Londres del 1664, feia esment de com la

malaltia s'havia produït en un moment de gran increment de la població, per la vinguda de molts treballadors a la capital, en anys de bonança econòmica i industrialització, i de com la pesta havia afectat molt més les parròquies on s'havien establert els nouvinguts i pràcticament no havia tocat la cort anglesa.

És evident que el bacil de Koch no va néixer el segle XIX, època en la qual la tuberculosi esdevingué una autèntica catàstrofe sanitària, i també fou la malaltia per excel·lència de la revo-

lució industrial. Però la tuberculosi, gràcies als avenços biològics, retrocedí també en el moment que les classes treballadores assoliren les 8 hores i milloraren les condicions de vida i alimentació de la població.

La Seguretat Social, com a entitat vetlladora de la salut, està absolutament lligada al creixement i l'empenta de les classes assalariades. Des de la llei de Bismarck, del 1880, es considera la Seguretat Social, amb totes les seves variants i ramificacions, com un organisme capaç de refor-

Detall d'atuells d'un apotecari.

INSPAI

Estris mèdics antics.

mar l'estructura sanitària i d'influir decisivament sobre la salut pública. És ben patent que les actuals concepcions de la medicina estan basades en mitjans biològics potentíssims –des de la vacunació a l'antibioteràpia, passant per tots els avenços tecnològics–, però és també una medicina basada en la promoció de la salut i la prevenció de les malalties a través del medi ambient, la higiene de les aigües, aliments, habitatges, llocs de treball, la salut mental, etc.

La mateixa història de la medicina, de fet, ha passat, amb els segles, de ser una història de les malalties a una història dels metges, una història de les idees mèdiques, i finalment la història de la salut. Però fou sobretot a partir de la segona dècada del segle XX que s'imposà una visió integradora –científica, històrica i social– de la medicina i la salut, i és en els darrers temps que hem pogut entendre també les malalties com a construccions humanes, producte de situacions socioculturals concretes.

Una breu retrospectiva històrica

Sobre la història de la salut a les nostres comarques, permeteu-me que esmenti alguns llocs comuns de la historiografia, ben estudiats per Josep M. Pla i Dalmau, com el fet que tenim bons exemples de banys termals, a Caldes de Malavella, als quals els romans concedien prou importància higienicosanitària, o, ja de l'edat mitjana, els mal anomenats «banys àrabs» de Girona, sense oblidar la singular aportació dels metges gironins d'origen jueu (Bonastruc de Porta...). De fet, a l'època medieval, la higiene va retrocedir i fou substituïda en part per la caritat i la beneficència. La baixa edat mitjana es caracteritzà sobretot perquè va veure néixer els hospitals, amb la seva doble funció assistencial i sanitària, alguns dels quals han arribat fins als nostres dies, com Santa Caterina a Girona, Sant Jaume a Olot... Els hospitals de pobres s'estengueren per tota la geografia, en múltiples poblacions de la província. En aquest temps destaca, però, la data de creació de la Facultat de Medicina a Girona, establerta a l'Hospital de Santa Caterina el 1580, que va donar un notable impuls a la disciplina mèdica.

A partir del segle XVII i durant tot el XVIII, la gran preocupació dels metges gironins fou sens dubte la pesta, i les diverses epidèmies que periòdicament afectaren la població. Esmentem Rafel

Moix, que publicà el seu *Tratado sobre la peste*, el 1587, o bé, en plena època barroca, els tractats sobre el mateix tema de Rafael Boix, de Girona, o Salvador Soler, de Palafrugell, entre altres eminents metges, alguns tan destacats com Josep Fomés, d'Hostalric, comissionat pel govern per estudiar la pesta de Marsella del 1720, que va elaborar un dels tractats més acreditats sobre la matèria al seu temps. O bé l'obra de Francisco Suñer de Rosas, un dels fundadors d'una fructífera nissaga de metges, amb la seva *Descripción de la epidemia que se padeció en la villa de Rosas desde 1789 a 1790*. O Francisco Pous, de Figueres, autor de la *Memòria pràctica sobre calenturas pútridas del Ampurdan*, per esmentar només alguns títols de la relativament abundant producció bibliogràfica mèdica d'aquells segles. En plena Il·lustració el figuerenc Josep Masdevall es preocupà sobretot de les epidèmies de «calentures pútrides i malignes», i sobretot fou un dels primers autors peninsulars que s'ocupà de qüestions d'higiene laboral en relació amb les noves indústries tèxtils de Catalunya. La nòmina de metges és molt extensa i no ens hi podem esplaiar més, però no podem deixar de mencionar el que va ser una de les màximes figures mèdiques gironines d'aquest segle, Gaspar Casal, nascut a Girona el 1680, conegut pels seus estudis sobre la pel·lagra i que arribà a assolir una fama certament notable.

Durant el segle XVIII milloraren quelcom les condicions higièniques de la població, així com l'assistència sanitària, però les nos-

Museu del Metge Rural.

MARTÍ ARTALEJO

tres comarques seguiren vivint tot un seguit d'epidèmies, descrites sovint pels metges dels pobles que les tractaren com les «calenturas malignas» a Sant Feliu de Guíxols el 1769, la «fiebre miliar» a la Jonquera, el 1779, l'afectació epidèmica de la conca del Ter i en especial Sarrià el 1784, «fiebre pútrida a l'Ampurdà» el 1770, o el còlera que afectà la Celleria entre 1809 i 1810, així com la comarca d'Olot el 1854, i altres febres «intermitents o terciàries» a diferents indrets de les nostres comarques. A la seva obra sobre la *Insalubridad del castillo de San Fernando*, Anastasio Chinchilla fa referència a vuit estudis del segle XIX sobre diverses epidèmies produïdes al recinte militar del castell de Sant Ferran de Figueres.

Sobre les topografies mèdiques

L'encàrrec fet per la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona als doctors Francesc Salvà i Francesc Sanpons a final del segle XVIII per instituir premis i normes per a la redacció de les topografies mèdiques de cada localitat donà pas a uns estudis locals de gran importància per a la història a casa nostra de la salut pública, obres que començaren a aparèixer a la darrereria del segle XVIII, elaborades pels metges de poble amb criteris higienistes, d'interrelació entre els factors geogràfics i socials amb els sanitaris de les poblacions. Si bé en les nostres comarques no trobem estudis locals fins al segle XIX, els estudis abunden a partir d'aleshores, i s'estengueren, amb més o menys qualitat, fins gairebé a mitjan segle XX.

Els higienistes de l'època introduïren, doncs, en les seves obres els nous conceptes d'epidemiologia, pensament social, investigacions empíriques de tipus sociològic i geogràfic, i el problema de la salubritat dels espais urbans i rurals.

Durant el segle XIX i fins al tombant del XX també es desvetllaren els estudis que intentaven relacionar les malalties amb els fenòmens atmosfèrics, d'acord amb les doctrines «miasmàtiques» prevalents: *De l'influence des climats sur l'homme*, de Salvador Viader, de Girona, publicada a Montpeller el 1814, o l'obra de Pere Casellas i Coll *Observaciones medicas admosfero-topogràficas de la Villa de Olot y sus inmediaciones*. Personatge notable el Dr. Casellas, ja que fou el primer a assajar i publicar el que fou un dels primers intents –fracassat, tot sigui dit– de l'aplicació de l'anestèsia a les nostres comarques, en un moment històric importantíssim gràcies a l'aplicació de l'asèpsia i l'antisèpsia, preconitzades per Lister, i l'anestèsia segons el mètode de Morton, que feren progressar notablement, a partir d'aleshores, la cirurgia. Com també sorgiren diferents estudis d'hidrologia i

PIER DURAN

Antic Hospital de Pedret, a Girona.

d'aprofitament sanitari de les aigües mineromedicinals, com l'obra de Cristóbal Tomás, de Girona, amb un important tractat sobre l'anàlisi química i mèdica de les aigües medicinals. Les virtuts curatives de les aigües dels balnearis foren molt apreciades pels metges de l'època, i destaquen nombrosos estudis sobre les aigües de Pedret, Caldes de Malavella, Arbúcies, Capmany, Santa Coloma, Sant Hilari, Banyoles, Ribes, etc.

És inevitable que els metges es preocupin també per les condicions socials dels seus malalts, i en aquest sentit, moltes de les topografies mèdiques que hem esmentat fan reflexions sobre les condicions de vida de les classes més humils de les seves respectives poblacions. Sens dubte la introducció de conceptes socials en les reflexions de la medicina fou una de les aportacions dels higienistes, però el socialisme i l'obrerisme també marcaren les obres d'alguns metges. A partir de l'obra de Joaquim Salarich, que el 1855 publicà a Vic *La higiene del tejedor*, sorgiren també alguns treballs d'aquesta naturalesa. Entre ells val la pena destacar l'opuscle publicat el 1913

per Vicenç Pagès, metge de Castellfollit de la Roca, sobre *Condiciones en que se desarrolla la vida de los operarios de la industria fabril, en comarcas rurales*, en què comparà les poblacions de Castellfollit (nucli industrialitzat) i d'Oix (població rural), pel que fa a mortalitat total i per tuberculosi.

Les idees sanitàries del segle XIX

El concepte de salut pública s'inicià a Anglaterra al segle XIX a partir de la idea de reformar les condicions sanitàries mediambientals. Al principi del segle XIX, per efectes de la revolució industrial

*La mateixa història de la medicina, de fet,
amb els segles ha passat de ser una història
de les malalties a una història dels metges,
una història de les idees mèdiques
i finalment una història de la salut*

Les topografies mèdiques de les nostres comarques

De les 145 topografies mèdiques dipositades a l'Arxiu de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, una vintena són de les nostres comarques. Han estat estudiades sobretot per Pere Vallribera i se centren en una tretzena de poblacions. Són les següents:

Banyoles: *Topografía médica de Bañolas*. J. M. Mascaró i Castañer. Editada a Girona el 1914.

Blanes: *Estudio Topográfico médico de Blanes*. Juan Ocaña Sierra. Premiada en el concurs de 1950.

Caldes de Malavella: *Estudio topográfico médico de la villa de Caldas de Malavella, en la provincia de Gerona, partido de Santa Coloma de Farners*. Francesc Arró i Triay, accèssit en el concurs de 1876.

Camprodon: *Topografía médica de la comarca de Camprodon*. Joan Sau Santaló. Premiada el 1927. Editada a Girona el 1928.

Castellfollit de la Roca: *Geografía médica de Castellfollit de la Roca. Provincia de Gerona*. Pere Costa i Sagué. Premiada el 1952.

Girona: *Topografía médica de la ciudad de Gerona*. Francesc Gelabert. 1841.

Essai sur la topographie Médicale de Girone. Francesc Gelabert. Universitat de Montpeller. 1802.

Topografía médica de la ciudad de Gerona. Josep Brun. 1853.

Estudio topográfico médico de Gerona. Josep Oliu i Pagés. 1882.

Memoire topographique-Médical sur les causes accidentelles des maladies épidémiques a Girona, pendant les annés 1810 et 1811, et sur les moyens de les prevenir. Antoine Gilly. Perpinyà. 1812.

Olot: *Primeras líneas topográficas de la villa de Olot en Cataluña*. Domingo Torà. 1822. Arxiu Històric Comarcal d'Olot.

Datos para una Topografía Médica de Olot. Francesc de Bolós i Germà. Cap a 1825. Manuscrit recollit per Miquel de Garganta a la seva tesi doctoral, *Francisco de Bolós i la cultura de su tiempo*. Madrid. 1936.

Ensayo topográfico-filosófico-médico o sea Reseña circunstancial de la localidad y de los habitantes de la M. L. V. de Olot. Pere Casellas i Coll. Editada el 1849.

Cuademo 3º: Observaciones médicas admósférico-topográficas de la Villa de Olot y sus inmediaciones. Pere Casellas i Coll. 1856.

Estudio topográfico-médico de Olot. Agustí Bassols i Prim. Menció honorífica en el concurs de 1879.

Puigcerdà: *Estudio topográfico médico de la villa de Puigcerdá. Prvincia de Gerona*. Anònim. 1902.

Rupià: *Estudi Topogràfic-mèdic de Ruplà*. Josep Reñé i Permanyer. 1951.

Sant Feliu de Guíxols: *Estudio Topogràfic-médico de Sant Feliu de Guíxols*. Leopold Oliu i Pagès. Accèssit al concurs de 1880.

Serinyà: *Topografía Médica de Serinyà*. Josep Corominas i Planelles. Premi al concurs de 1951.

Torroella de Montgrí: *Historia topográfica y epidemiológica de Torroella de Montgrí, en el Bajo Ampurdan*. Antoni Domènech. 1837.

Descripción Médico topográfica de la Villa de Torroella de Montgrí e Historia de la Epidemia de Calenturas intermitentes que sufrió el próximo pasado año de 1836. Ramon Congost. 1837.

Vilobí d'Onyar: *Topografía Médica de Vilobí de Oñar*. Angel Latorre Rios. Premiada en el concurs de 1953.

A més, cal esmentar Josep Vilar i Ferran, nascut a Peralada el 1870, autor de vàries topografies mèdiques: de Viella, Cabrales, Villa del Prado o Villanueva de la Cañada. O bé Josep Pascual i Prats, notable metge i intel·lectual, un dels fundadors del Col·legi de Metges de Girona, que publicà el 1903 al butlletí col·legial el seu *Plan para una topografía médica*.

va néixer la primera Escola d'Higiene Ambiental, creada per Pettenkofer a Munic. Però la sanitat pública es desenvolupà sobretot a partir de l'obra de Frank. A mitjan segle XIX la medicina féu un salt notable gràcies als grans descobriments de la bacteriologia, la patologia cel·lular, l'embriologia, l'herència, i l'aplicació dels diferents sèrums vacunals. A la vegada, la higiene i la profilaxi adquiriren carta de naturalesa.

És evident, però, que la medicina entesa com a prevenció i promoció de la salut començà amb l'era de Jenner i les vacunes. Val la pena assenyalar que la introducció de la vacuna antivariolosa a Espanya es féu a través del treball de Francesc Piguillem i Verdaguer, de Puigcerdà, que inoculà per primera vegada la vacuna a dues nenes del seu poble, el desembre del 1800. I també el treball cooperador de Manel Hortet, metge de Planoles que va trobar, al nostre país, vaques infectades per la verola per elaborar els sèrums.

A l'època, l'assistència mèdica era bàsicament domiciliària, fins i tot la cirurgia, i amb un arsenal terapèutic molt limitat. A l'hospital, en definitiva, s'hi anava a morir, com era d'opinió popular; i l'assistència que s'hi donava –a malalts infecciosos, gent sense recursos ni suport familiar, o bé intervencions quirúrgiques complicades, per exemple– era fruit de la caritat. El 1863 es comptabilitzaven 49 hospitals a les comarques gironines, la major part amb funcions d'asil o de socors de malalts greus i necessitats.

Si bé encara es registraren epidèmies de còlera morbo (Girona i Olot, 1854; Torroella, 1886, entre altres), la gran malaltia de final del XIX i fins ben entrat el segle XX fou la tuberculosi. En aquest sentit cal esmentar l'obra de l'olotí Agustí Bassols i Prim, que destacà pels seus treballs sobre aquesta patologia, i la del gironí Bosch Masgrau. I encara que incidentalment, hem d'esmentar també la figura del Dr. Ramon Turró, nascut a Girona, notable en el camp de la bacteriologia, entre altres disciplines, i figura intel·lectual destacadíssima del seu temps.

L'epidemiologia és una altra de les disciplines que tingué gran predicament entre els metges, dels quals destaquen a les nostres comarques Josep Porcalla, de Girona, Enric Palahí d'Arbúcies, Casimir Valentí de Torroella... fins a la publicació de l'obra *Contribución a la Epidemiología Histórica de la provincia de Gerona*, de Manuel de Chia, que s'inicià al butlletí del Sindicato Médico de la Provincia de Gerona, embrió del Col·legi Oficial de metges, l'octubre del 1897, fins al 1900.

ARXIU COAC

Gravat de l'antic Hospital de Pedret, amb la capella del Pilar.

Cap a una sanitat pública

El segle XX es caracteritzà pel desenvolupament dels serveis d'assistència sanitària a nivell de la població general. Els índexs de l'esperança de vida pràcticament es doblaren al llarg dels primers setanta anys de la centúria, a causa dels innegables avenços terapèutics –l'antibioteràpia i la vacunació generalitzada, especialment–, però també gràcies a les polítiques sanitàries que s'implantaren aquests anys, la millora del nivell de vida i l'alimentació, la salubritat de les ciutats i pobles, i la ja esmentada implantació d'una assistència sanitària que abastà progressivament gairebé tota la població.

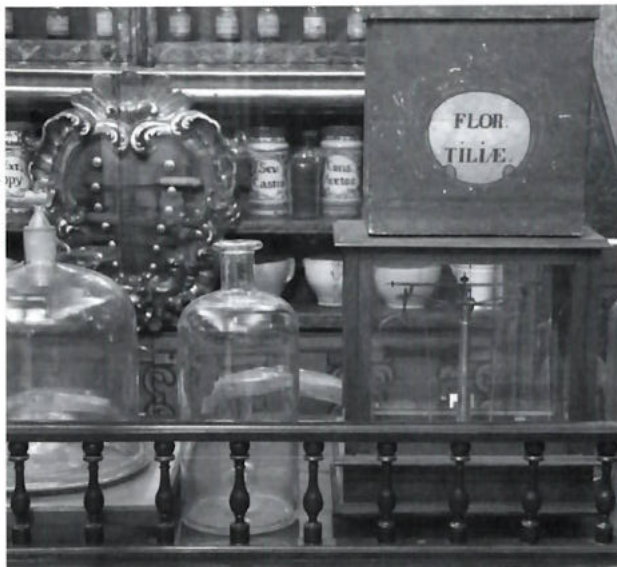
Recordem que foren les Corts de Cadis les primeres que redactaren un codi sanitari d'assistència pública. La primera Llei orgànica de Sanitat es dictà el 1847, i fins al 1908 no es creà l'Institut Nacional de Previsión. Fins a la dècada dels anys trenta no sorgiren els primers intents d'assegurances públiques de malaltia, maternitat, accidents, etc. I no fou fins en temps de la Segona República que el sindicat de

metges de Catalunya proposà una assegurança obligatòria de malaltia. El 1936 es creà el primer Ministeri de Sanitat que ha tingut el país, però fins al 1944 no es fundà el Seguro Obligatorio de Enfermedad i s'inicià l'obertura de consultoris mèdics a les nostres comarques.

És evident que les grans epidèmies dels segles anteriors es veieren dominades en aquest segle, però hem de pensar que les febres tifoides generaven encara gairebé tants morts com les bales i la metralla entre els soldats hospitalitzats durant la Guerra Civil del 1936 al 39; que la tuberculosi i la sífilis no decreixeren fins als anys trenta; o que el paludisme no es va considerar oficialment eradicat a les comarques

Sens dubte la introducció de conceptes socials en les reflexions de la medicina fou una de les aportacions dels higienistes, però el socialisme i l'obrerisme també marcaren les obres d'alguns metges

Fons Departament de Salut

gironines fins al 1942, els mateixos anys en què es començà a utilitzar la penicil·lina al nostre país. Durant aquest període destaquem la figura de Pompeu Pascual i Carbó, cap de l'Hospital Provincial, que féu una important tasca de creació i organització dels serveis de pediatria, i que durant la Guerra Civil organitzà també la sanitat de guerra a les comarques gironines, els hospitals de refugiats, la creació de la primera escola d'infermeria, etc. Durant el segle XX la creixent demanda sanitària ha fet passar la nòmina dels metges de la província de Girona de prop de 200 col·legiats al principi del segle als gairebé 2.000 del moment actual.

Pel que fa a la salut mental, avui dia indestruable del concepte general de salut, cal dir que durant el segle XX ha experimentat notables canvis. Una

història que a casa nostra començava el 1844 amb la fundació de la Torre Lluànica, a Lloret de Mar, i especialment el 1892 amb la del manicomi de Salt. Va ser a partir del 1952, però, en què es descobrí la clorpromazina, que va començar a millorar notablement l'evolució i el pronòstic dels malalts mentals greus. El 1980 l'atenció psiquiàtrica se sectoritzà a les nostres comarques i l'assistència millorà significativament, malgrat que no es pot dir el mateix de la incidència de les afeccions psiquiàtriques entre la població. Les malalties mentals, que amenacen de ser l'epidèmia del segle XXI, són també, i un cop més, el paradigma de la influència de l'entorn historicosocial sobre la salut.

Al segle passat l'assistència pública i privada a través dels centres i ambulatoris es generalitzà. Els hospitals deixaren de ser

*Fins al segle XIX, a l'hospital, en definitiva,
s'hi anava a morir; com era d'opinió popular;
i l'assistència que s'hi donava – a malalts
infecciosos, gent sense recursos ni suport familiar –
era fruit de la caritat*

Per saber-ne més

- Carlos BORASTEROS. *Salud, enfermedad y sociedad*. Forma Ediciones, Madrid. 1978.
- Josep M. CALBET, Manuel M. ESCUDÉ. «Alguns metges del Ripollès». *Gimbernat* núm. XX. 1993.
- Oriol CASSASAS. *La medicina catalana del segle XX*. Ed. 62. Barcelona. 1970.
- Rosa M. GIL TORT. *L'assistència sanitària*. Quaderns de la Revista de Girona. 2004.
- Josep M. PLA i DALMAU. *Pequeña historia de la medicina gerundense*. Col·legi Oficial de Metges de Girona. 1974.
- Joaquim M. PUIGVERT i SOLÀ. «Els metges higienistes i les topografies mèdiques». *Recerques* núm. 35. 1997.
- Jordi PUJULÀ. «La sanitat», a «Balanc del segle XX». *Revista de Girona* núm. 200. 2000.
- Jordi PUJULÀ. «La primera aplicació de l'anestèsia a Olot». *Annals del PEHOC* núm. 16. 2005.
- Lluís URETAGA. «Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX». *Geocrítica* núm. 29. 1980.
- Joan VALLÉS i XIRAU, Salvador CANIGUERAL. «Algunes notes sobre la producció científica empordanesa». *Gimbernat* núm. VI. 1986.
- Pere VALLRIBERA. *Topografies Mèdiques de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*. 2000.

llocs on anar a morir i on s'atenia per caritat. En aquests anys, sorgiren tota una munió de clíniques privades –a la dècada dels anys trenta i especialment els quaranta–, però també s'organitzaren els grans hospitals públics, com el Josep Trueta, inaugurat el 1956, i el segle va veure la reorganització d'altres grans centres hospitalaris a les capitals comarcals. D'aquells 49 centres hospitalaris asils que existien a mitjan segle XIX s'havia passat a 29 centres, entre públics i privats, al moment de dibuixar el mapa sanitari de Cata-

lunya el 1979, dels quals només 19 feien assistència hospitalària d'aguts a les nostres comarques. Finalment, recordem que la proposta de creació d'un Servei Nacional de Salut –es passava, doncs, de parlar d'eradicar malalties a

una defensa i promoció de la salut de la població– fou una de les principals reivindicacions democràtiques al final del franquisme i durant la transició, uns anys en què sorgiren les primeres associacions de defensa de la sanitat pública a les nostres comarques. La reforma de l'atenció primària i la xarxa hospitalària pública no es plantejaren, però, a casa nostra fins al 1985.

Ara cal que aturi aquí aquestes notes disperses per a una visió historicosocial de la medicina i la salut pública a les comarques gironines; la realitat actual i la seva història recent ja és objecte d'altres estudis més aprofundits en aquestes mateixes pàgines.

Jordi Pujulà és metge psiquiatre.